

RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH

ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

Redacziun: *Alfons Maissen*

Emissiun: 195, 196

Stampa Romontscha, Mustér 1977

Magnifica Annunziaziun de Maria, luvrada viaden en ina fina reit grada e normala de filet. Igl ur encomi consista de filet guipure, staus fetg usitau tier nus. La reit vegn tier il filet guipure nuada diagonalmein e las decoraziuns vegnan applicadas sissu senza risguard sin la decoraziun della reit. Stilisticamein cuntegn il motiv bia tratgs della renaschientscha (16avel tschentaner), mo probabel datescha il pèz pèr dal 17avel secul. Stil montagnard retardau.

L'emissiun: *Dal glin e dalla launa alla teila surcusida*, vegn emessa ils 18 d'avrel 1977, dallas 09.09—09.35 h. (Repetiziun: 22 d'avrel 1977)

L'emissiun: *Il stil baroc ed il Grischun*, ei projectada per igl atun 1977.

Plaids d'entrada

Las duas emissiuns: *Dal glin e dalla launa alla teila surcusida*, e: *Il baroc el Grischun*, ein vegnidas preparadas da *Gion Arthur Manetsch*. Nies autur s'occupescha gia da decennis en-neu cuagl art en general, adina staus activs en damondas dil moviment e manteniment de lungatg e cultura, en special dellas vestgadas, experts el studi digl art popular. El ha passau a siu temps la rigurusa scola de pader *Notker Curti* della claustra de Mustér, excellent enconuschider dellas tradiziuns ed en special digl art dil teisser e surcuser dils tschentanners vargai. *Gion Arthur Manetsch* ha continuau quella lavur e presenta a nos scolars sia gronda savida. Ei tucca d'esser conscients che il *Grischun*, schegie muntagnards, sa buca vegnir consideraus per in'insla. En sia cultura sco era en siu lungatg ein fermas influenzas dil grond contuorn fastiseivlas. Quei vala buca mo per las teilas surcusidas, mobein en sorprendenta moda per: *Il baroc el Grischun*. Mo sper quella influenzas fan savens smarvegliar remarcablas realisaziuns de svilup indigen.

Il baroc ha dimensiuns europeicas. La tgina ei l'Italia. Sche nus considerein en quest'emissiun cunzun l'architettura, sche ein las ragischs d'encurir a Roma. Da leu va quei art vinavon da cuort tier cuort, da baselgia tier baselgia era en auters marcaus. Igl autur ha pia stuiv dar igl emprem in'egliada sur la seiv de nies curtgin alpin grischun. Igl art baroc ch'ei vegnius consideraus per agen stil pér entuorn 1840, ha priu si'entschatta entuorn 1600, sederasaus sur l'entir'Europa e sias colonias, epi ius a fin circa 1770. Ei setracta d'in art ordvart complex e de tempru universal.

La noziun 'baroc' vegn pli tard era surprida dals litterats. Ei dat pia ina litteratura barocca, in teater baroc etc. Da tiara tier tiara ei quella differenta en sia structura ed en siu svilup.

Era la pictura barocca ha siu origin ell'Italia. Nums ch'ei ligiai a quella perioda ein per se-meglia: Caravaggio, Reni, Tiepolo e biars auters. Per la Tiaratudestga: Rubens, Rembrand; Velasques e Murillo per la Spagna; per la Frontscha: Poussin, Lorrain ed auters. Ei dat era ina musica barocca. En quei temps de gronda novitad (ca 1580—1740) sedistacca la musica cun Gabrieli, Monteverdi, Carissimi ed auters dalla stricta polifonia. La melodia stat ussa dominonta sur in baghetg harmonic. Formaziuns, harmonias e modulaziuns cun novas tendenzas d'effects sefan valer. Ils elements stilistics vegnan applicai en novas fuormas per part concertantas. L'opera, igl oratori, la suite, il concert, la sinfonia, la sonata e cantata prendan lur entschattas, lur svilup a perfecziuns. Igl origin della musica barocca ei pia era cheu d'encurir ell'Italia. Autras tiaras sorprendan l'idea della musica barocca, mo sedivergeschan en lur tendenzas, demai d'autra cultura, politica e religiu. En general resta la musica barocca in art sociabel. Per la Tiaratudestga alleghen nus enzacons representants: Pretorius, Buxtehude, Telemann, Bach e Händel, per la Frontscha: Lully, Couperin, Rameau etc.

Nus vesein ch'igl art baroc va sc'ina spada de fiug tras tut il far e patertgar dil temps, formescha era il sentiment, il sedepurtar e schizun la moda.

Gion Arthur Manetsch sto serestrenscher en emprema lingia all'architettura ecclesiastica de quei temps. Mo el sto trer fils sin tuttas varts per vegnir dretg ad in moviment schi vast. In tal tema ei impurtonts era per nossas scolars muntagnardas. En biars de nos loghens sesanflan monuments barocs che selaian observar. Ni co fuss ei sch'ins mass el vitg vischinont e paregliass, skizzass e fagess ses patratgs?

Alfons Maissen

Dal glin e dalla launa alla teila surcusida

da Gion Arthur Manetsch, Domat

Il proverbi romontsch «Sez filau e sez tessiu dat il meglier vestgiu», valeva aunc buca ton daditg per devisa de nos purs romontschs. Nos babuns creavan sez lur teilas e vestgius ord launa e glin ni coniv. Launa havevan ei abundantamein, pertgei che scadin tenercasa aunc schi mudest teneva in tschuppel nuorsas. Scadin menaschi puril possedeve plinavon zannua in frust glin.

Il biars de Vus san che la launa vegn tundida, lavada, scarsinada e filada per suenter survir per teisser ni per far caltschiel. Meins enconuschenta vegn la cultira de glin e coniv ad esser.

1. La cultira de glin e coniv

Il glin ed il coniv ein veglissimas plantas culturalas, che derivan probabel dall'Asia centrala. La cultira de glin e coniv ei schi rafinada, ch'ella sto haver trapassau in liung svilup. Nus savein che ils Etruscs, Celts e Rets plantavan il medem glin d'in onn sco lur descendents hodierns el Grischun. Tier nus fuva la cultira de glin e coniv per gronda part la domena della massera. Quella fixava il frust, cultivava e luvrava il glin, era sche il mariu semnava e puzzava quel. Il semglin brin ei schi leischens e fins, ch'ins stueva per ordinari mischedar el cun tratsch per saver semnar quel ulivamein. Numerusas reglas e perfin cardientschas blauas laian percorscher sia impurtonza per il pur romontsch, che produceva tut per siu agen diever.

Il glin crescha tier nus sin tuts plattos dil nord e sid tochen a 1720 m sur mar e vegn 40—60 cm aults. Duront sia fluriziun setila gl'èr de glin sin blau. Ils affons sursilvans han dau en lur legn: «Alv engiu, verd ensi e blau sisum», ina oreifra caratteristica della plonta flurenta. La fin d'uost vegneva il glin madir tratgs e cuninaga sburlaus sil frust cun il reffel. Las borlas rasava la massera ora sin in ponn, nua ch'ellas sesarvevan ella calira dil sulegl. Cun rischlar e sufflar curdava il sem ord las borlas, vegneva barsaus e pressiaus per furnir alla fin il tschercau ieli, che nos babuns duvravan per l'illuminaziun e per la cuschina. Jeu seregordel aunc dil deletg, cura che jeu astgavel gustar gl'emprem ieli cun ina buccadina paun.

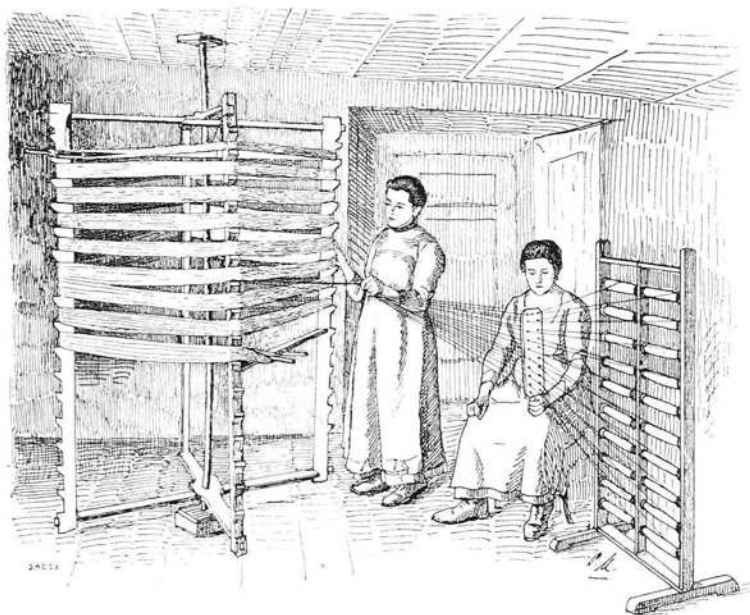
Il spatlar il glin. La spatlunza, beinenzugliada pervia della tschuffa lavur, betta ina braunca glin sur igl ur dil pei de glin e petga las tègias-glin per liberar quellas dal lenn e render la résta miervia.

Il glin denton vegneva ligiaus a monas e puzzaus duront 10—20 dis per sluccar ell'aua mierva dil puoz la pelletscha dalla plonta. Silsunter suandava la stemnada ora sil prau en pliras retschas, che cuzzava 8—10 dis e surveva per blihir e sluccar la tèglia dalla plontetta. L'entschatta e la fin dellas retschas vegnevan marcadas cun ina braunca glin en crusch sco segn cristian enviers il scaffider. La pura rischlava lu il glin a mantuns, che ins numnava en Surselva «nuorsas de glin». Ils vegls Rets rumpevan silsunter ils bests-glin cun pals, martials e flugials. Nossas puras fullavan il glin fultschend 3—4 brauncas mintgamai sut ina batteria de dus tochen treis pisuns, mess en moviment dalla roda mulin, che rumpevan e smaccavan quellas sin la platta granit. Ina lavur aunc pli tschuffa fuva il spatlar de gries e de fin, che dunnauns e mattauns fagevan de cumminonza. La spatlun-

za betteva cun il maun seniester ina braunca dil glin miervi e sec sur la cantunada dil pei de glin e pitgava quella cun la spada-lenn che las restas sgulavan. Lu stueva aunc il tschariesch de gries e de fin fender la teglia per liung e preparar il glin definitivamein per filar. L'expressiun «Trer tras il tschariesch» deriva da quella lavur ed ha ina significaziun meins respectabla. Per finir obtenevan ins las poppas-glin de rêsta, stuppa e de schuengia, las treis qualitads de glin impundidas per teisser las differentas sorts de teillas. Quellas poppas vegnevan ligiadas alla rucca e filadas. Ei duvrava ina buna filiera per contonscher in fil veramein fin ed uliv. Perquei han pli tard las filanterias mecanicas surpriu quella lavur. La pura haveva da schuffa de filar la launa scarsinada sin la roda lada. Il fil glin vegneva plagaus sin il scav a maseinas e silsuenter lumiaus e spellitschaus

ella lischiva de tschendra. Allura vegnevan las maseinas schigiadas plagadas cun agid della roda sin ils speuls d'urdir.

Igl urdir fuva forsa la pli impurtonta e delicata lavur preparativa per teisser. El ei perquei circumdaus d'ina certa solemnità. Dals ca. vegn speuls ella geina va il fil en medem temps tras las vegn ruosnas della spada d'urdir vi sil scav-grond giront. Ina persuna survigile-scha cun la spada d'urdir enta maun la cuorsa dils fils, ferton che l'urdidra sezza pleiga e reparta quels sil scav grond agl urdiment pil taler. Impurtont ei tier quella lavur il far la tscherna mintgamai sisum e giudem il scav grond. Quei sgarem e siglientem dils 20 speuls han endridau la fantasia affonila al malizius legn: «Vegn sorettas en vegn combrettas seglian e saultan e sepeglian buca ina l'autra.»

Urdir: Per urdir drova ei silmeins duas persunas. Dretg la geina cun ils vegn speuls. La dunna, che sesa, tegn la spada d'urdir e controlla la cuorsa dils fils. L'urdidra reparta ed ordinescha ils fils sil scav-grond (seniester), secund la teila ch'ella vul teisser.

Immediat suenter urdir vegn fatg cadeina e fasch. Cun caschun vegn quel transportaus sil taler, ils fils tratgs tras il risti, las schinas, ils letschs ed il petgen per vegnir fermi al zibel. La purtada ei pronta per teisser. Sche la tissunza fa schluitar la tscheffa a travers las retschas della purtada stendida e scomia en medem temps cun ils pass las retschas de fils della purtada si e giu, nescha la teila. Ella sto mo aunc serrar igl entratg stagn e bein cun la cassa ensem e la teila sefa el tipic tac-tac

de teisser.

Il coniv vegneva luvraus grosso modo seme-gliontamein sco il glin. El carscheva denton mo tochen a ca. 1200 m sur mar e vegneva tochen 2 m aults. Perquei stueva el vegnir ruts a maun e cun la braha avon che spatlar, per che la téglia sesligi dal maguol della plonta. La téglia-coniv ei pli sterica, robusta e groppa. Perquei eis ella oravontut fetg adattada per sughets e batlinis de fein ect. Il sem ei de specia de nuschi.

Ina teia-tapet blau-alva de ca. l'entschatta dil 19avel tschentaner, che regorda fetg allas teilas de Perugia ord il 16avel tschentaner, stadas usitadas tier nus. Il desegn geometric dil quadrat ei stagliaus en nundbreivlas variantas e combinaziuns. Ils plumatschs ed il batlini sura han raglas alv-cotschnas tessidas, igl ur dil batlini in complicau pèz de crutsch alv-tgietschen. Al plumatsch silla trucca ei gl'empren vegniu tratg ora in ton dils fils ord la teila. Ils restonts ein vegni fixai cun fil e surcusi (Hardanger). Alla preit in lenziel stampaus cun models-lenn turnai a maun. Ord il 17avel tschentaner.

2. Las teilas

Pli baul fuva ei pugn d'honor per scadina massera, matta e spusa de posseder ina trucca tgemblada dil sez filau, tessiu e surcusi. E perquei vegneva scadin temps liber impundius per filar, teisser ni surcuser il resti de letg e de meisa e de sevestgir. Già 1650 scriva il cronist engiadines Duri Champell: «Els portan vestgadira de launa, glin e coniv, che els han sez raccoltau e filau». En scadin vitg ed els biars tener-casa existeva in taler. Sche ina casarina saveva excepziunalmein buca teisser, incumbensava ella ina cumar ni ina schurnaliera cun quella lavur. Denteren deva ei veras artistas, che sedistinguevan tras lur dessegns originals e lur gustus colorit. La capofluriziun ei bein daven de ca. 1700 tochen alla revoluziun franzosa, che ha tschuncanau per ina e per adina quella biala flur.

Denter las teilas mereta en emprema lingia nies carpun l'attenziun, quella renomada teila grischa de launa, che ha bein dau a nos purs ed a nies cantun il num. Quei era ina teila

caulda e ferma, che giuven e vegl, pign e grond, um e dunna purtavan aunc avon ca. 70 onns, che resisteva onns ora e che surveva encunter sulegl, plievgia e neiv. Lu ein teilas pliavas, mendras e pli satellas comparidas ed il bien vegl carpun, che teneva pétg a tuttas, ha stuiu svanir plaunsiu. Ins stueva bunamein seturpiar de purtar carpun.

Sper il carpun tessevan ins adina aunc cadisch, in ponn gries e grev per cozzas e vestgadira greva. Sche ina misterlessa purtava sia lada schuba-cadisch faldada, fuva ella segiramein perschuadida de sia gronda peissa.

Vestgadira de luverdis tessevan ins finalmein era savens ord mesalauna, ina teila cun urdiment de glin ed entratga de launa. Per cadisch e carpun vegneva encuntercomi impundiu mo launa schubra. Quella mesalauna fuva nundetg ferma e fageva l'entschatta era pulita pareta. Mo schiprest che ils fils-launa fuvan empau isai ed igl urdiment de glin compareva, fageva in tal vestgiu ina tritta fatscha.

Sper quellas treis sorts de teilas-vestgiu tessevan ins plinavon plascheivlas teilas veramein decorativas e quei en glin ni mesaglin. Quellas teilas possedeavan desegns tuttavia abundonts, per gl'em-prem il bia en blau ed alv ni era en tgietschen e blau, pli tard quasi mo en alv e tgie-tschen. Il desegn il pli sem-pel, impundius il pli savens, porta quadrats alternativa-mein alvs e colurai, che fan buca grondas pretensiuns alla tissunza. Mo lu crescha la variaziun dils desegns geo-metrics ad infinitum. Il qua-drat vegn stagliaus ad in sta-gliar. Ei exista entirs cu-dischs, che vegls tissunzs han empleniu cun tals de-segns. Il tissunz sto mo far adatg, ch'ils fils dell'entratga restien buca memia ditg sen-za ligiament.

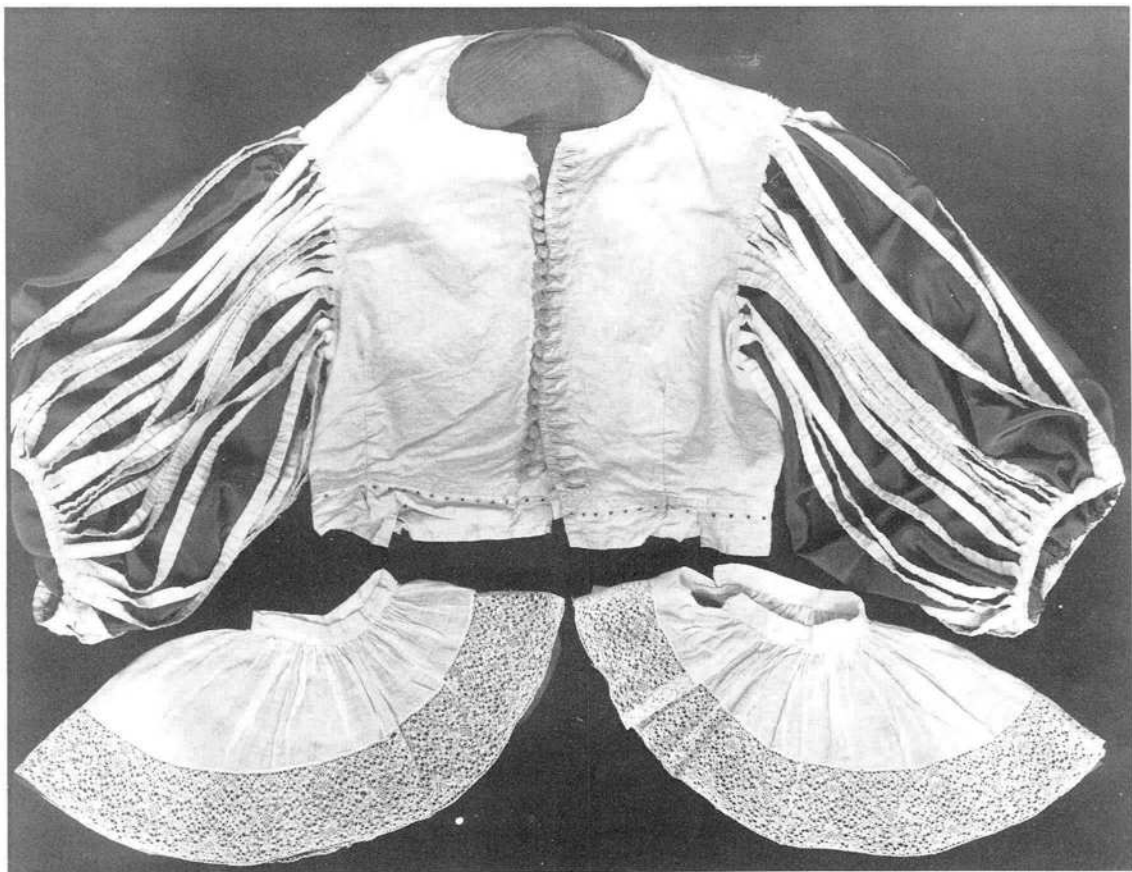
Il libroc d'in signur en lenziel alv, surcusius cul motiv de far-buns en launa colorada. Pêtg de cadeina ord il 18avel tschenta-ner.

Ils medems desegns geometrici ein era vegni applicai mo en glin e tut en alv per cozzas meisa ni serviettas. Beinduras prefereva la tissunza de teisser mo ella sempla ligiadura lenziel e de luvrar viaden en quella teila sdremas cun mangola colorada e cun fil pli gries. Era fils colurai vegnevan tratgs viaden a maun ella teila sco quei ch'ils Scandinavs han oravontut per disa de far.

Ils desegns sura indicai vegnevan era appli-cai per tepis, che vegnevan tessi cun igl urdiment glin buca blihius e l'entratga de launa colorada. Cun quella tecnica han ins pudiu contonscher magnifics effects. Mo era sche ins luvrava sulettamein cun la ligiadura de lenziel senza dessegns e schava effectuar sulettamein mo las colurs, sche savevan ins aunc vivificar la surfatscha memia ruasseivla targend en fils zuarnai en duas colurs.

Las pli bialas teilas denton che nus cattein el Grischun, ein bein ils schinumnai tepis engiadines. Buca che quels derivassen ord l'Engiadina, pertgei che ual leu portan quels tepis nums che muossan sur ils confins, mobein perquei ch'els ein aunc savens de cattar leu. Els fuvan probabel ina ga de casa egl entir intschess alpin, pertgei che fetg semegliants exemplars san ins contemplar el Tirol, el Tessin ed egl entir cantun Grischun. Els seditstinguan tras bialas retschas de flurs ed oravontut tras lur colorit. Era els possedan in urdiment nunblihiu ed ina entratga de launa. Mo els pretendan tecnicamein fetg bia dals vegls talers e dals tissunzs, ton che ins sa oz strusch capir, che quels han saviu vegnir creai mo cun aschi sempels utensils.

Correspondentamein a lur natira vegnan oravontut ils desegns en fuorma de sdremas pli u

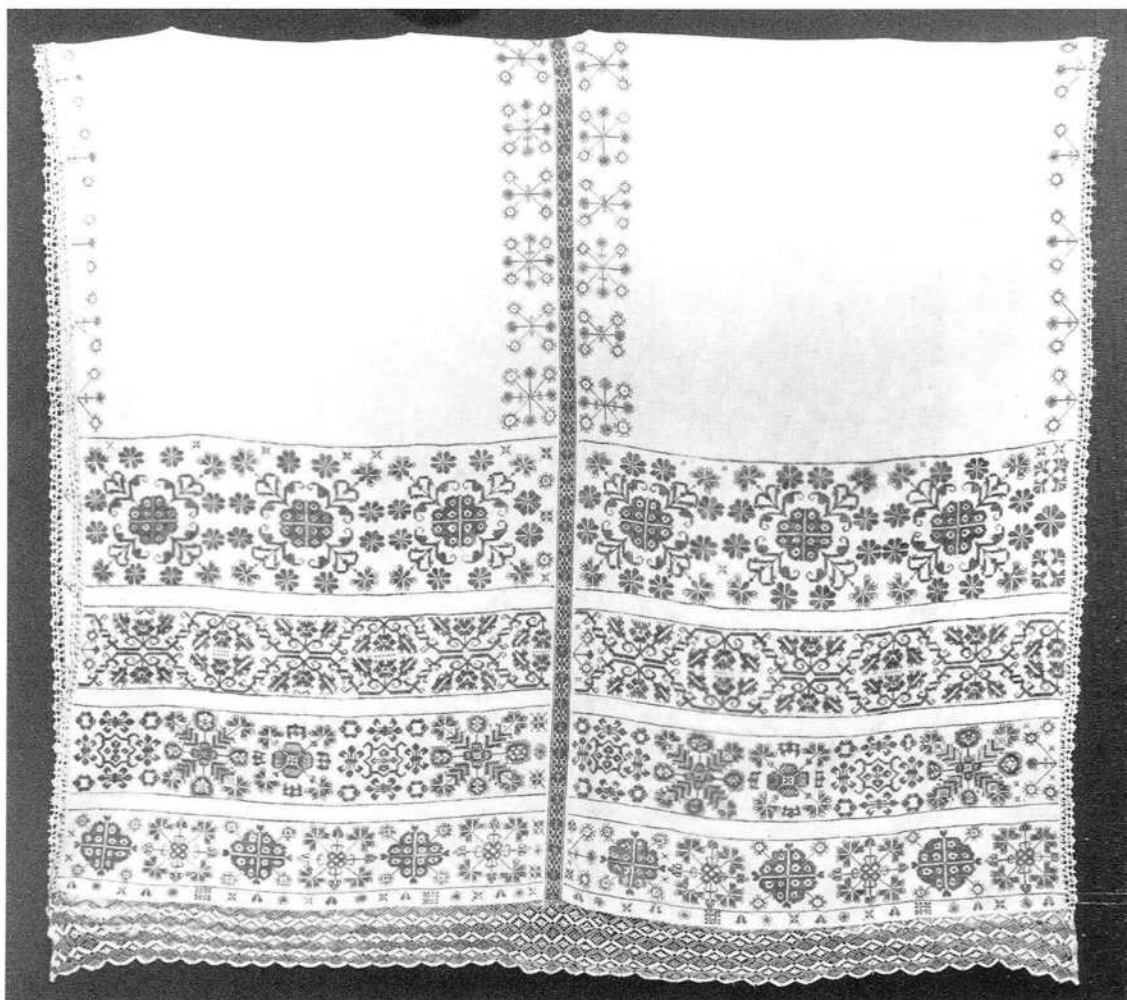
Geppa cun mongias fendidas e mungettas d'in signur de Mustér, staus en survetschs jasters. Ton ils nuvs, las ruosnas per las curegias alla tschenta sco era las mungettas ein fatgas cun la guila ni batterials (Klöp-pel). Ina lavur d'infinita finezia e habilitad, transparenta sco fina brentina.

meins ladas preferi, sco per exempel il ziczac ni steilas e rombus tschentai en retscha. Il pli bi ein denton las colurs. Quellas vegnevan pli baul adina gudignadas ord il suc dellas plantas e dellas jarvas. Oz san ins bein crear las medemas colurs cun mieds pli novs, mo gl'ei adina prighel che ins obtegn colurs memia sforzas. Anilin dat secapescha tuttas pusseivladads, ferton che lenn-brasil, crap, lenn-blau, vinatschêr ed indigo etc. devan colurs pli moderadas. Ina tala cozza grischuna en verd e brin e ner ha in effect miraculusamein migeivel. Mo era sche enzatgei tgietschen ni in blau clar semischeidan lien, ei la tarlischur schi mitigada, ch'ella fa buca donn al brin della stiva grischuna. De render quella stiva plascheivla ed emperneivla, fuvà gie ina gada lur intent.

3. La teila surcusida

Nossas antenatas ein denton buca secuntentadas mo cun las differentas teilas gaglias.

Ellas han era surcusiù quellas e fatg custeivels pézs. Surcuser ei gl'art de decorar. Teilas surcusidas fan in effect bia pli plastic che las semplas cozzas. Malgrad che la natira de quellas ovras e las numerosas uiaras ein buca favoreivlas per mantener de quels fins objects, possedan ils museums de Cuera e de Mustér biaras teilas surcusidas e pézs che muossan fetg anavos els tschentaners vargai. Cunzun la moda e la fluriziun economica han adina dau gronds impuls alla fluriziun dellas ovras textilas. Duront la renaschientscha obtegn il *restisuten* per l'emprema ga ella historia dil sevestgir ina gronda impurtonza tier umens e femnas. Las lavurs surcusidas ed ils differentes pézs vegnan preferi e contonschan forsa la pli gronda fluriziun, perfecziun e variaziun. A quei svilup contribueschan era ils numerus cudischs cun dessegns, tecnicas e motivs, che comparan oravontut ell'Italia sco per exempel «Pagan: La gloria e l'honore dei ponti tagliati e

Batlini de parada ord Guarda, ca. 1700. Differents motifs surcusi tgietschen el pétg de crusch. Il péz agl ur ei en filet. Amiez in entredeux (sdrema dentermesssa). Ina raridad.

ponti in aere». Venezia 1558. Ils officiers en survetschs jasters, ils Grischuns che fan carriera ellas differentas tiaras sco conditers, patissiers etc., ni las famiglias, che retuornan suenter gronds success cun nobels tetels a casa, portan talas finas lavurs manilas. Leu vegnan talas copiadas dals indigens, adaptadas agl agen saver e sentir e svilupadas organicamein. Mo era muniessas d'origin grischun en claustras jastras tarmettan talas lavurs alla baselgia parochiala per in niev vestgiu de Nossadunna, per paramenta etc. Las influenzas vegnan pia dal nord e sid, dagl orient ed occident. Las treis culturas semischeiden tier nus a creaziuns tut aparti. En quellas vegnan denton era ils dessejns genuins, semanteni dapi tschentaners en nos

vitgs pli isolai che ozildi, incorporai. Tuttas quellas lavurs vegnan fatgas per ils pli impurtants muments della veta e per ils basejns dil tener-casa: per fiastas e firaus, per ils cars defuncts, per il costum, per las nozzas, per il batten, per baselgias e capluttas. Cheu dat ei excellentas cozzas de perdanonza, batlinis cun pézs, plu-matschs e tapets cun raglas per la spusa, cozzas de batten, artadas d'ina generaziun a l'autra e nua che scadina generaziun para ded haver luvrau vidlunder, schigientamauns, batlinis e cozzas, nua ch'ei buglia de motifs, dessejns e sorts de tecnicas, aschia ch'ins ha l'impressiun, ch'ei seigian vegni fatgs buca pil diever mobein per la representaziun. Negliu en Svizzeria ei vegniu applicau tontas tecnicas ed impundiu tons motifs e dessejns ellas lavurs

Vestgiu alv de Nossadunna alla moda dil 18avel tschentaner, surcusius opulentamein en gobelin. Ils gronds motifs della rosa dall'entschatta dil 19avel tschentaner. Veramein ina representativa regina!

manilas sco el Grischun. Sper la teila surcusida en numerusas variantas tochen al pètg plat e gobelin, cattein nus il filet, il pèz de nuvs ni macramé, il pèz de battarials, mo per numnar ils pli praticai.

Bein il pli preferiu ei denton il pètg de crusch, ch'ei semantenius tochen al di ded oz, bein perquei ch'el fa in bi effect ed ei tuttina levs d'emprender. Ins sto mo dumbrar ils fils ed adina tener ils pètg della medema direcziun sisum e giudem. Allura vesa el ora al dies sco in pètg stilisau. En quella tecnica selaijan era ils differents motifs e desegns luvrar fetg bein ella teila. Ord il pètg de crusch san ins era svilupar in grond diember d'ulteriurs pètg, midond mintgamai la direcziun dils pètg che secrusch. Lu obtegn ins per exempel il pètg de terschola, il pètg entretschau, il pètg Holbein, il pètg stilisau, il pètg scaffetta, il gobelin etc. Ils motifs e desegns applicabels per il pètg de crusch ein dil reiment era duvrabels per il filet. Ins sto mo prender il temps e nuar ils quadrels della reit buca memia gronds ed emplenir quels schuber e bein.

Ed ussa tier ils desegns e motifs. Cheu dat ei tals ord l'Engiadina ed ord las vals talianas, che savessen esser empristai ord in cudisch de desegns talian, sco quei ch'els ein compari numerusamein el 15avel e 16avel tschentaner. Aschi fina ei la stilisaziun en il stil della renaschientscha. La confruntaziun de dus animals cun in matg de fluras ni ina vasa enamiez, ei in motiv antic, impundius savens dagl art bizantinic tochen al baroc. El fa ina pareta fetg originala, perquei che il motiv ei vegnius trans-

formaus fetg vi el popular, las proporziuns de animal e flura varieschan enormamein ina da l'autra. Mo enzatgei aschia fa al pievel pli grond tschaffan che difficultads. Dils animals preferescha il pievel las sorts raras e selvadias: l'evla ed il capricorn, il liun, la tscharva ed il tgaun. Per intents religios ed ecclesiastics preferevan ins bugen symbols, oravontut il tschut sco simbol de Christus ed il unicorn sco simbol de Nossadunna. Tras tuttas epocas cattein nus l'evla dubla ed il meil granat. L'evla dubla ei buca mo il segn dil sogn imperi roman de naziun tudestga. Ella compara medemamein sco la crusch gavun bia pli baul egl orient. Il meil granat encuntercomi ei staus derasaus il pli fetg el temps della gotica tarda.

De caracter pli general ein ils motifs geometric, che paran pli tard memia corrects. Denter

Corporale (tuaglia sut il calisch) e pala cun in abundant pèz-relief venezian baroc de ca. 1700, fatgs cun guila e pendas tessidas. Ina gustusa lavur d'in fetg versau maun e d'ina persuna cun fin nas per stil.

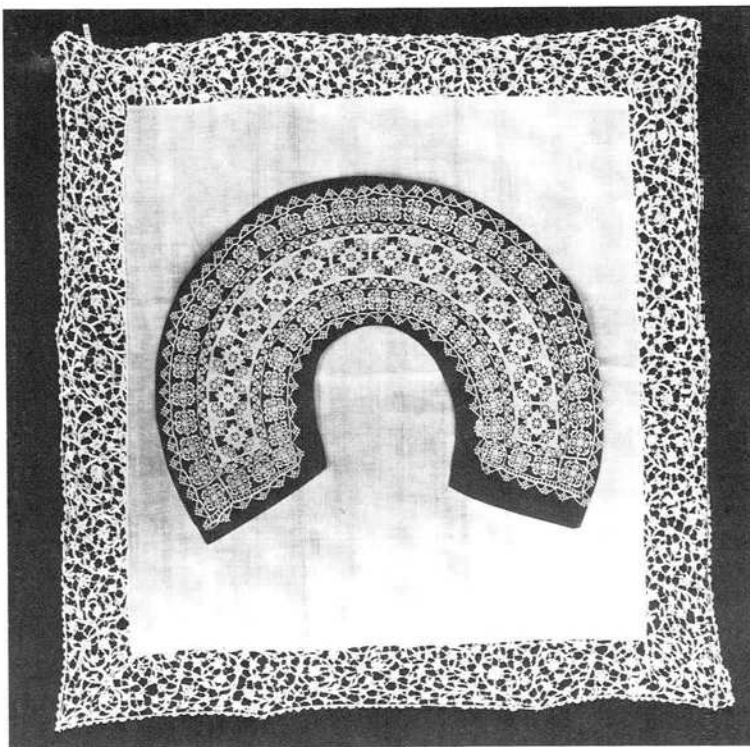
quels secattan sco dils pli vegls las rautas ni rombus geometricis. Lu suondan las plontettas e rosettas, la frastga dubla e l'onda currenta digl acantus. Quellas lingias undadas e dotadas cun flurs e feglia ein specialmein adattadas per raglas, pertgei ch'ins sa applicar quellas mo en liungas pendas. Pli raras ein el Grischun las figuras humanas, perquei che ellas ein grevas de far e daventan savens nundistinguiblas. Mo igl art popular ha buca vuliu renunziar cumpleinamein a quei motiv. El ha adina giu tschaffan d'ina retscha de carstgauns e carstgaunets, che dattan in l'auter la manutta, ni era d'ina catscha tras uauls e caglioms, nua che la selvaschina vegn persequitada da catschadurs e tgauns. Mo denter quels musters spirontamein populars ed ils dessejns stilisai talians ei ina immensa differenza. Denteren stat gl'entir svilup dagl art classic agl art popular. Mo agl art popular para l'auter aunc memia ordinariis, memia sempels e lungurus, pertgei el ha directamein tema d'in encarden vit. Cun in utschi ni cun ina flura sa el emplenir ora tut, era sche gl'utschi ni la flura ston en sesez prender posiziuns tuttavia nunpusseivlas. La negla ei adina stada la vera flura grischuna, che serepeta adina stilisada ellas biaras sdremas undadas ni ch'empleina gruppada entirs musters. Il baroc veseva bugen oravontut la gelgia cotschna terca, la iris e las tulipanas, ferton che la rosa sefa pér valer el Biedermeier ensem cun il calamandrin. Ord las vasas creschan las tipicas treis flurs. Treis flurs preferescha igl art popular surtut per amur dil

diember sogn e per amur della fuorma estetica. Matgs de neglas denter las bestias scarpontas ei art e fantasia populara, che va sur tuttas proporziuns ora e che secomporta beinduras meglier cun ils animals scarponts che cun ils concarstgauns. Las striaunas e la steilalva han ins, Dieus seigi ludaus, elegiu pér cura che las lavurs surcusidas e pèzs dil Grischun fuvan alla fin.

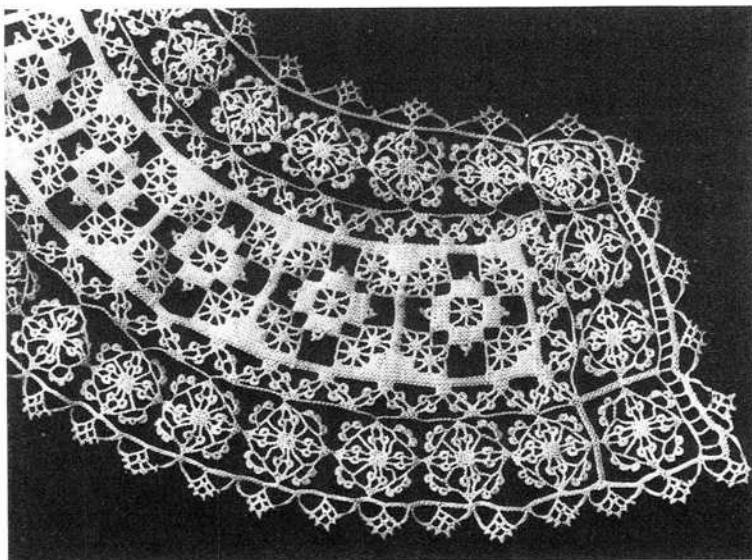
Ella Portenza e Tavau fuva ei usitau de tschentiar enameiez las teias-tapet coloradas ina sdrema alva e de surcuser tala. La fuorma dellas raglas-letg scludeva secapescha in muster tuttavia abundant ed admetteva mo ina liunga retscha de fegliets e flurettas vid in best. En quei connex stueva in utschi ni in liun per exempel beinduras schar plascher ch'ina flura ni frastga stilisada carscheva ord lur cua ni che las alas finevan en crutschs e curschins.

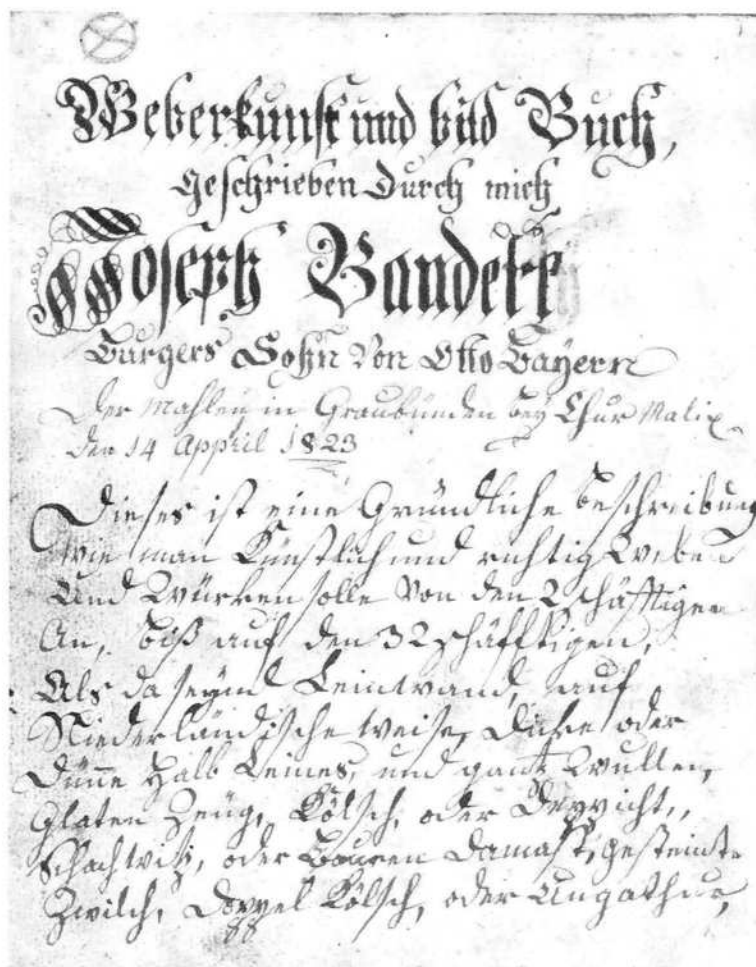
Ella Surselva obtegn il pètg de crusch el 19avel tschentianer aunc ina ga ina fluriziun d'autra specia. El ei numnadamein vegnius applicaus savens per surcuser scussals e fazalets. Sco tuts costumes svizzers ei era il costum sursilvan daventaus viers la mesadad dil 19avel tschentianer pli e pli stgirs, gie cun predilecziun ners. Aschia han las Sursilvanas elegiu ina fina teila-launa nera per scussals e fazalets, tschentau sissu stramin e surcusiun quels cun fils colorai, il pli bugen en verd. Mo era grevas frastgas flurs en tuttas colurs ein de cattar e borduras de 20 cm ein negina raritad. Fuva la lavur finida, allontanavan ins secapescha il stramin ed il fazalet ni scussal obtenevan

Corporale cun in péz-rosalin en fin rococo dil 18avel tschentaner. Ina lavur virtuosa, fatga spirontamein cun la guila, era las rosetas. Perquei il num rosalin. Amiez sin quel in culier d'in signur ord il 17avel tschentaner; ina oreifra lavur de guila ni de batterials (Klöppel).

In detagl de quei culier en pétg de guila. Ina enorma e gustusa lavur. Ins sto bein taxar quella sort ensemen cun il péz-rosalin, il péz-relief venezian e la reticella per las tecnicas las pli aultas che quei art ha insumma contonschiu. Ellas derivan tuttas dall'Italia.

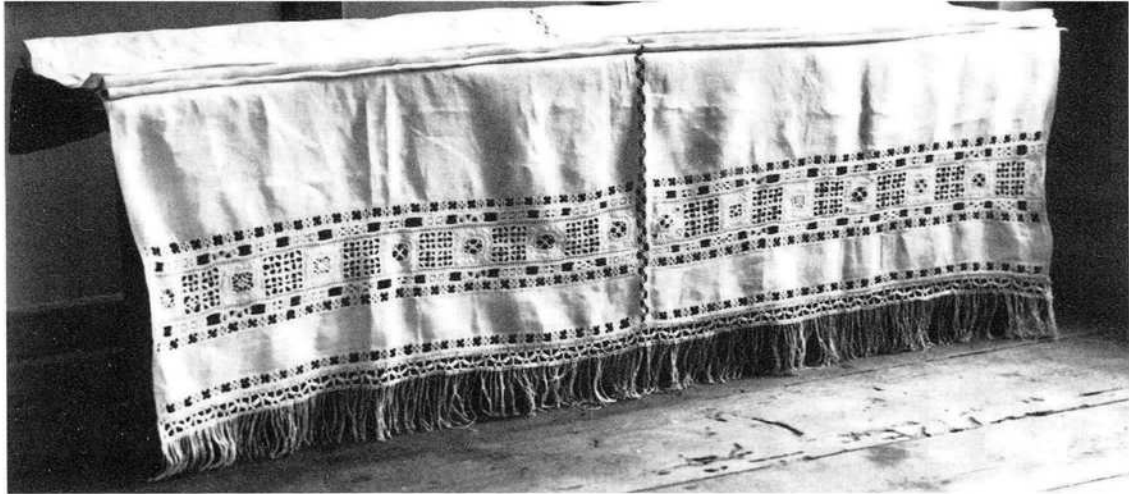
Il tetel d'in de quels cudischs cun tshiens musters per teisser, compilaus a maun ils 14 d'avrel 1823 d'in tissunz de Malix.

puspei lur flexibladad necessaria. Quei stgass circa esser stau la fin dil pétg de crusch grischun entochen ch'ils novs cudischs cun desegns han puspei destadau il talien per talas lavurs ell'entira Svizera.

Sco material vegneva oravontut impundiu glin e launa. Per paluttas, fazalets e scussals han ins denton preferiu la migeivla tarlischur della seida, ch'ins retergeva il bia dall'Italia. Denton han ins aunc ditg purtau scussals e fazalets de glin alv, surcusi abundantamein, per fiastas ecclesiasticas e nozzas. Perquei l'expressiun: ir en alv.

Ina cozza d'altar cun in pèz-filet. Il motiv ei cun siu matg de negla ed ils unicorns tipicamein grischuns ed oriundamein dalla renaschientscha. Gl'ei era ver art popular cun sias proporziuns denter negla ed animals. La fina reit pèr renda il pèz-filet schi bials. Sil pult dil cudisch de messa ina lavur cun la reit de filet brina. Tipic grischun! Quei pèz filet ei vegnius fatgs a maun da signura misterlessa Eugenia Condrau e dunna Giulia Huonder-Condrau, omisduas de Mustér, tenor in vegl muster.

Batlini de bara dil 17avel tschentaner ord l'Engiadina. Per gl'empren ei vegniu tratg ord il lenziel in ton dils fils ed ils ulteriurs ein vegni fixai cun fil ni tratgs ensemen cun la guila. Ils spazis libers ein vegni emplen cun decoraziuns fatgas cun la guila (pont avorio, reticella). Ils res cun las franzias e las sdremas ein fatgas cun batterials (Klöppel).

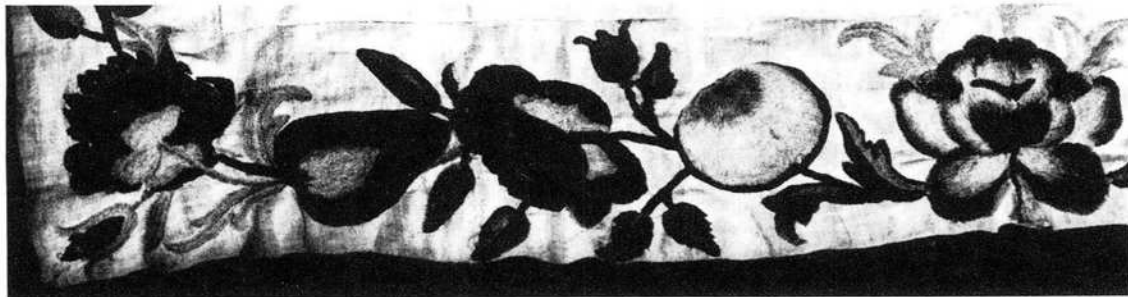
Puncto colur ei il vegl pètg de crusch grischun adina staus fetg mudests, cunzun perquei che quasi mo il lenziel alv vegneva en damonda sco furs de surcuser. Per ordinari vegneva gl'entir desegn exequius en ina colur, gl'empren savens en blau, pli tard il bia en tgietschen, perquei ch'il tgietschen terc haveva generalmein il num de buca piarder sia forza. Ina atgnadad dil Grischun ein ils musters de pètg en crusch en seida stgir-brina ni nera sin lenziel alv. Igl ei savens vegniu pretendiu che quels seigien vegni fatgs per temps de malen-curada, mo ei dat tons de quels e schi variants, che quei po strusch star. Ils vegls Grischuns han probabel giu in tschaffen tut special per il giug dil lenziel resch alv sut la stgira seida tarlischonta, che haveva in effect schi elegant e discret.

Encunter 1800 ei il pètg cadeina vegnius quasi dapertut en moda, e quei il bia en vivas colurs. Nus essan oz surstai, ch'ins luvrava de quei temps quasi spirontamein cun la launa colorada. Quei ei probabel per part d'attribuir all'influenza dellas claustras, che han gia baul preferiu quella sort de surcuser. En mintga

cass han ins il sentiment, che la launa schagi pli lommamein sil lenziel alv ni che quella seligi meglier cul furs. E per tuttacass han ins adina capiu de combinar bein las colurs, in dun che nos affons della moderna han per part piars, ni ein silmeins daventai malsegirs.

Il spazi limitau lubescha buca a nus de penetrar viaden pli fetg en quei bi e per part pauc enconuschent reginavel cultural. Mo gia il maletg daus basta per documentar ch'il Grischun possedeava d'ina vart ina gronda variaziun de tecnicas impundidas e da l'autra vart era ina habilitad extraordinaria d'exequir quel-las egl intschess vast dellas teilas e pézs. Donn che quei ei spariu. Ellas seras liungas d'un-viern dess ei denton bein enqual'ura libra per reprendre talas lavurs. Silmeins las tecnicas pli simplas duessen cattar interess ed era talien per in operar original ed artistic viaden el bellezza reginavel fabulus dellas vasas e fluras, dellas steilas ed animals, dellas frastgas e fretgs. Forsa ch'ina ni l'autra de vus ughegia quei viadi aventurius che sclauda ni il bien maun ni la fantasia ed il gust. Pia in bien viadi!

Ina cozza surcusida en péz plat e de cadeina cun launa colorada e seida sin lenziel alv. Ils motifs ein la rosa, il meil ed il pér. La fin dil 17avel sin l'entschatta dil 18avel tschentaner.

Il stil baroc ed il Grischun

da Gion Arthur Manetsch, Domat

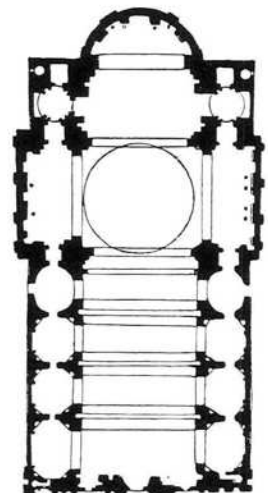
La baselgia «Al Gesù» a Roma da Giacomo Barozzi da Vignola (entschiet 1568). Gl'emprem model baroc per baselgias.

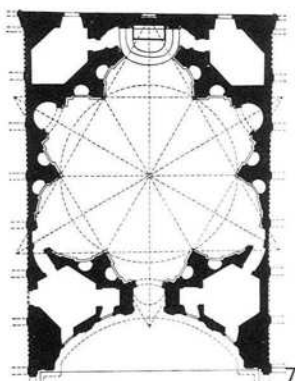
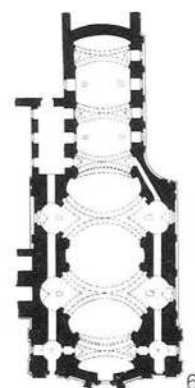
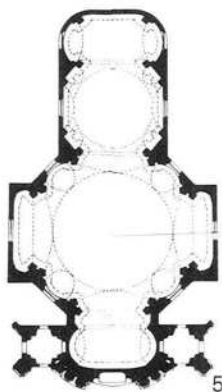
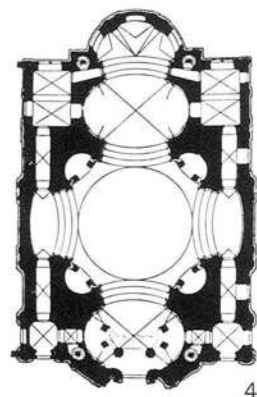
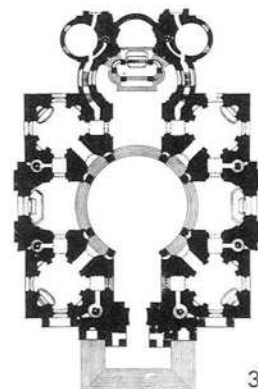
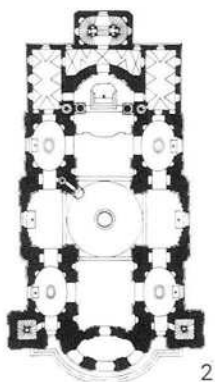
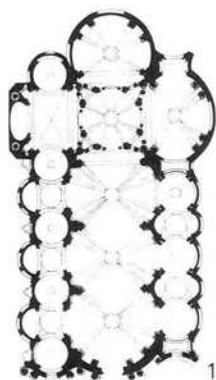
Cun il stil baroc manegein nus quei grond stil d'art, che ha regiu da ca. 1520—1750.

L'impurtonza dil stil baroc

Ferton che las ulteriuras epocas d'art han obteniu lur num da certs moviments spirtals, ha la fuorma d'art baroca encuntercomi dau sezza il num a sia èra ed a siu temps. La veta europeica de quei temps ei vegnida penetrada e stampada da quei impuls artistic de tala maniera, che gl'entir maletg historic ei cheu-tras vegnius caracterisau. Ina tala forza for-

Il plan de «Al Gesù». Combina-ziun dil principi central (cupla) cun il longitudinal (nav rectan-gula).

8 plans de renomadas baselgias baroccas cun novs svilups e novas sligiazziuns.

1. Plan per ina baselgia dal renomau architect baroc Guarino Guarini, avon 1683.
2. La collegiata a Salzburg, 1696—1709, da J.B. Fischer von Erlach.
3. S. Alois dils invalids a Paris, 1667—90, da J. Hardouin-Mansart.
4. Deutsch-Gabel, 1699—1711, da J.L. von Hildebrandt.
5. Berg am Laim, München, 1738—42, da J.M. Fischer.
6. Banz, 1710—13, da J. Dietzenhofer.
7. S. Ivo della Sapienza, Roma, 1642—50, dal renomau Borromini.
8. S. Andreas al Quirinal, Roma, 1658—70, dal genial Bernini.

Quels plans de renomai architects-artists dil baroc muossan, co ei sestentan adina puspei de unir e transformar las fuormas centralas della cupla e longitudinalas della nav a novas sligiazziuns e varian-tas. Las conturas ein baul quadratas, baul rodundas ni elipticas, la cupla baul entadem, baul amiez la baselgia, baul ina suletta dominonta e baul pliras pintgas. Tut quei giug dellas fuormas porta immens problems architectonics e constructivs, pertgei che las cuplas ed arviuls complicai pendan buc ell'aria, mo ston vegnir purtai e franchai da fermis mirs. L'architectura contonscha de quei temps a vesta de ses mudests mieds il pli ault scalem.

mala numnein nus stil, quella expressiun per la tempra spirtala permanenta, particulara ed uniforma d'ina prestaziun humana e specialmein artista. Il baroc ei il davos grond scalem della cultura communabla digl occident avon che quel scrodi en naziuns. La veglia Europa fluerschia pia per la davosa ga en in cerchel cultural serrau tochen alla sava della revoluziun. El stampa la fatscha dell'Europa all'entrada dil temps industrial e penetrescha tuttas spartas della veta sco mai pli suenter. La litteratura, la musica, il teater, la filosofia, la historiografia, las scienziass naturalas, la veta religiosa ed igl art contonschan prestaziuns extraordinarias. Ina gronda part de nies scazi hodiern d'art deriva da quella fritgeivla epoca, era sche la davosa uiara ha destruìu in considerabel diember dellas custeivlas ovras.

Il num baroc

Siu num deriva dalla expressiun spagnola «baruecco» ni portughesa «barrocco», ch'ins duvrava da quei temps per ina pèrta maluliva, el senn transfigurativ e sprezzont, per enzatgei curios, fasierli, lunatic e surcargau. Gie, il classissem e la romantica han schizun caracterisau il baroc directamein per la summa della degeneraziun artistica e dil schliet gust. Ins capescha quella valetaziun fetg nunobjectiva, sch'ins sa che nos antenats consideravan igl art grec dil 4 e 5avel tschentaner avon Chr. e gl'art della renaschientscha, ord il temps dil grond artist Raffael, per il non plus ultra digl art. Tenor els fuva il baroc en comparegl zatgei fleivel e schavet. Els han survesiu ch'il sbittau stil baroc fuva buca zatgei pli fleivel, mobein enzatgei *auter* ch'igl art classic — dil reminent gia semarventaus da quei temps — enzatgei cun tut auters intents. Pér la gronda distanza della secunda mesadad dil 19avel tschentaner ha entschiet a capir ed a valetar meglier il baroc. A quella viulta han denter auter specialmein dus renomai scenziats svizzers d'art J. Zemp e H. Wölfflin contribuìu. Ussa fan ins per senn, ch'il baroc ha tschentau fundaments decisivs per la moderna, ed ei staus ina prestaziun culturala tuttavia adequata allas anteriuras.

La derivonza dil stil baroc

La tgina dil baroc ei l'Italia, oravontut Roma. Leu nescha el ell'emprema mesadad dil 16avel tschentaner. Sco bab dil baroc vegn il genial

artist Michelangelo (†1564) numnaus cun siu niev plan per la baselgia de s. Pieder. La tscherca dil moviment, della structura unica-mein serrada e digl effect plastic-voluminus, che characteriseschan sias ovras tardas, cuntegnan segiramein impurtonts tratgs barocs. Mo la realisaziun de quellas ideas suondan pér pli tard. Il baroc nescha ord la renaschientscha, surventschend quella e la crisa dil manierissem, empunend puspei al fil rut dil temps miez ed alla anteriura jerta, senza denton sbittar las reglas esteticas della renaschientscha. Mo il subjectivissem exageraus tras igl individualissem vegn reducius ad ina mesira reglada ed ins retuorna alla natira. Impuls leutier dattan denter auter la cuntrareformaziun ed igl absolutissem sco cuntrareacziun alla libertad sfrenada. Perquei porta il baroc beinduras tscheu ni leu tratgs cuntrareformatrics. Bein la raschun ch'il stil baroc vegn ditg buca capius ed acceptaus da vart protestanta. Mo en sesez ei il baroc enviaus viers Diu e perquei astga l'epoca vegnir taxada per cartenta. El sebasia puspei fermamein silla tradiziun, mo va tuttina per vias resch novas.

Igl onn 1568 entscheiva Vignola, il cau della scola baroca romana, cun l'erecziun della baselgia dils gesuits «Al Gesù». Quella combinaziun de nav liunga e cupla centrala en magnificas proporziuns — pia l'unìun denter il principi longitudinal e central — ei ina resch nova creaziun che fa sensaziun. Giacomo della Porta (che lavura vid quei edifeci da 1573—1577) tschenta aunc ina fatschada plein forza massiva e moviment avon quella baselgia. Il tipic tempel baroc ei naschius e daventa schema e model classic dil baroc per numerusas baselgias de tut il mund. Giacomo della Porta finescha era sut il grond Papa Sixtus V. la cupla de s. Pieder, stendend quella aunc ina ga ad ault. In fatg che pretendia ina fundamentaziun enormamein massiva dils quarter pilasters che portan la cupla. E per finir incumbensa papa Paul V. aunc, suenter liungas discussiuns, il tessines Carlo Maderna de tschercar ina sligiazion, che buglia ensemen ina nav liunga ed il baghetg central de s. Pieder cun la cupla ad in edifeci sacral. Maderna exequescha siu plan 1607—1614, empunend semplamein ina imposanta halla liunga alla cupla centrala e serrond quella nav viers la piazza cun ina massiva fatschada horizontala. Quella dueva aunc obtener mintgamai ellas duas cantunadas ina massiva tuor de varga 100 meters altezia. Exequend las tuors han

La baselgia barocca de Casti (mira legenda p. 26)

La baselgia claustrala de Mustér, eregida 1696—1712, tenor ils plans de Caspar Moosbrugger, Franz Beer ni Kuen. Representa il schema dil Vorarlberg.

ils fundaments entschiet a tschessar. Il genial Bernini ha lu pli tard empruau de spindrar la situaziun cun duas tuors pli levas. Mo 1646 ein ins tuttina staus sfurzaus de puspei spazzar tut igl exequiu. Aschia porta la fatschada de s. Pieder aunc oz sia tempra pesonta e nunfinida. Ual aschi fetg ha la creaziun della piazza de s. Pieder dau de rumper il tgau. Il problem pareva

nunsligiabels. Tuts ils projects fatgs cuntentavan buc. Cheu surpren 1624 Bernini la direcziun della construcziun de s. Pieder, in sculptur che unescha la sculptura cun l'architectura. Bein fuva s. Pieder finius exteriuramein, mo ussa tuccava ei de crear siu intern. Il gigantic altar cun il baldachin de 29 m altezia neschan sur la fossa de s. Pieder e sut la cupla, sco era la triumfala catedra el funs, quellas ovras genialas barocas della fantasia de Bernini. Per finir prepara el (1657—1667) alla baselgia mundiala la piazza corrispundenta de fiastas, la piazza de s. Pieder, nua ch'ella sa representar sesezza. Cun dus bratschs de colonnadas ensiara el en ina elipsa la piazza de s. Pieder. Il capo-ischel marca gl'obelisc existent, ferton ch'ils centers dell'elipsa sezza vegnan mintgamai signai cun ina fontauna. La pli gronda e pli magnifica piazza dil mund, destinada per tschaffar tuts ils pievels, ei creada. Gl'ei era la pli tipica baroca cun ses elements: architectura, sculptura, sceneria representativa, illusionissem, aua, glisch ed ordinaziun pittoresca. Il baroc ei ussa en plena flur e svilup, caracterisau dals treis gronds architects — artists Carlo Maderna, Gianlorenzo Bernini (1598—1680) e Francesco Borromini (1599—1667), igl architect e decoratur. Quei treifegl vegn aunc completaus da Carlo Rainaldi (1611—1683), artist ed architect de pressapauc medema qualitat e da Domenico Fontana (1513—1607), il tecnicist. Quei quintet fa ord Roma la tgina e caposcola dil stil baroc, completada pli tard aunc dall'influenza franzosa e tudestga dil sid. Numerus scolars e successurs continueschan la lavur creativa. Lur patrums ein ils regents seculars ed ecclesiastics, l'aristocrazia, las cuorts, las claustras, ils marcaus, las confraternitads, corporaziuns e pleivs. Transformaus el popular, penetrescha il baroc ellas famiglias ed ellas classas bassas, nua ch'el semantegn tochen el 19avel tschentanner. Cunzun quella componenta dil baroc che beneventa tschiel e tiara, catta ferm eco el pievel.

L'atgnadad e la structura dil baroc

Il stil baroc preferescha localitads grondas, largias ed aultas, che van el *monumental*. Perquei unescha el las singulas specias d'art (architectura, plastica, pictura) per crear in local illusionistic. Scadina ei ina part digl entir, buglida ensemen ad ina *unidad*. Las parts

In tagli longitudinali a traversa la basilica claustrale, che muova l'intera disposizione raffinata delle proporzioni, della prospettiva, glisch e carschenta concentrazioni verso il coro e l'altare principale. Plinavon seniestre in disegno di capitelli originali barocchi.

constructivas vegnan buca pli tschentadas egualmein in a sper l'otra sco tier la renaschientscha, mobein subordinadas ad ina certa part principala. Tier las baselgias eis ei la fatschada cun las tuors, la cupla amiez igl edifeci ed il chor, tier castials e palasts il portal principal, la part centrala cun la sala festiva e las scalas. La baselgia baroca dispona constructivamein della nav principala sco caracteristicum. Las navs laterales mauncan. Mo la nav ei buca serrada, anzi transrutta sin tuttas varts per aschia contonscher effects pittorescs e perspectivs. La nav ei aviarta vers il pient cun la laupia per l'orgla sisura, aviarta vers il chor, che sesia dallas varts sco in a culissa d'ina tribuna en plirs scalems per direger l'egliada dil fideivel agl altar principal, aviarta dallas varts vers las navs transversalas cun differentas capluttas, aviarta era ensi encunter la cupla ed aviarta era vers igl arviul, nua che las picturas laian dar nus in'egliada tochen en tschiel. Ord l'usitada fuorma della nav liunga (rectangulara) ed igl edifeci central cun la cupla (il tscherchel) vegn plaun a plaun svilupau in a nova

fuorma, che secompona de tscherchels, ovals ed ellipsas ligai in a l'auter ni bugli inenlauer. Cheutras obtegnan per finir perfin preits, fenestras e tetg lingias fermamein undadas e muentadas. Tut ei en moviment. Las fenestras che cuntenevan ella gotica illustraziuns coloradas, laian penetrar ussa la glisch cumpleina-mein, che s'unescha cun la glisch misteriusa ord la cupla e fa tarlischar preits, decoraziuns ed altars abundantamein dorai e colorai. Quei giug raffinau de glisch ed umbriva augmenta aunc la tempra sulegliva e festiva tochen al triumfal e visionar, punctuond cheutras siu tratg *pittoresc*. Las petgas entscheivan a sestrubiar sco in tilastapuns, curnischs sesaulzan e sesbassan, certas parts sesligian e sezuolan ensemen a volutas, perfin ils clutgers obtegnan guoters pigns e gronds e pézs-tschaguola. El nord obtegnan ils sanctuaris tuors semplas ni dublas de pliras alzadas. Stagl de petgas portan atlants, aungnels, carlatids etc. il grev buordi de laupias, arviuls e curnischs. Era gl'arviul pren per ordinari la fuorma rodonda de buot, empristada dalla renaschientscha.

Gia il genial Bernini ha pretendiu ina ga che il carstgaun pari ad el il pli genuins en moviment. Tenor quella regla vegnan las statuas barocas creadas, che ein per ordinari ina part digl edificii. La tecnica de scalprar crap e lenn ei vegnida svilupada ad ina raffinata virtuosidad. Las statuas ein concepidas cumpleinamein plastic ed ins sto perquei contemplar ellas da tuttas varts. Sevulvend ina encunter l'autra, espriman ellas cun moviments dramatics e patos l'extasa religiosa e la veta passionada dell'olma. Ultra de quei vegnan las ovras baroccas surtratgas cun ornamentals vegetals de flurs, frastgas, muschlas en nundumbreivlas variantas. Sco material survescha sper il marbel, lenn, etc., oravontut il stuc, ina mischeida de geppa, caltschina e sablun fin, che selai modellar e cular fetg levamein.

La pictura baroca dominescha sco mai pli avon e suenter, meisterilme in la *perspectiva* e l'*illusium*. Tenor il compendi classic digl artist baroc *Andrea Pozzo* vegnan las lingias perspectivadas dil local apparentamein prolungidas cun agid della perspectiva, della glisch ed umbriva, atras igl arviul tochen viaden el profund parvis cristian ni paganil, secund gl'intend digl edificii. Ni che gl'arviul vegn per aschia de dir aviarts, e sur il local aviert tilan nibels, sin ils quals sogns stattan, sepusan ni s'enschanuglian en posiziuns pateticas ed exstáticas per exprimer lur veta ed animaziun interna. Il tschiel vegn tratgs giu sin quest mund ed unius cun il tempel de Diu ad in esser beau e representativ. L'illuminaziun raffinata augmenta aunc igl effect perspectiv tochen agl infinit. Adina puspei vegn il tgau intensivamein animaus e l'egliada patetica drizzada ensi designai, oravontut tier scenas impressionantas de marteris. Fertan che la renaschientscha malegia clar ed en colurs localas exactamein, inventa il baroc la pictura *clar-stgira*, che lavura cun glisch penetranta e l'umbriva sfumusa-stgira. Quei pretendia autras metodos de coloraziun ed era in autra composiziun dil maletg. Ils picturs retuornan alla natira ed al popular, prefereschan blau, brin e tgietschen. La pictura vala mo per ina part digl entir. Aschia capin nus ils artists universals, ch'ei en medem temps oreifers architects, sculpturs e picturs. Quels tempels barocs de Diu obtegnan per ordinari excellentas orglas magnificas

mein construidas cun prospects triumfals, nua che in entir orchester ded aungheis saulta, suna e conta. E sche las orglas tunan cun tuts ils pusseivels registers, coloraziuns e modulaziuns duront in solemn survetsch pontifical divin, ed en preschientscha d'in pievel vestgius alla baroca, lu survegn quei local festiv per la dretga veta, ed ei para veramein sco sche ils aungheis sillas curnischs ed egl arviul entschavessen a sgular, saltar, ils aunghelets a far de pegliar ed ils sogns a discutir.

Il baroc el Grischun

Il niev stil arriva via Roma — sur Neapel en l'Austria — Spagna — Frontscha e Tiaratudestga, en Svizzeria ed el Grischun. Ils emprems artists vegnan dal sid, specialmein lombardès, tessinès e grischuns, che van tochen en Baviera ed ell'Austria. Sunter l'uiara de trenta onns entscheiva era l'influenza bavaresa, che ha obteniu certs impuls dalla Frontscha. Allegar lessel cheu oravontut las dinastias dils artists viagionts, ord la val Mesauc sco Albertali, Angelini, Andreotta, Barbieri, Broggio, Gabrieli, Rampini, Rigaglia, Zandralli, Viscardi e Zuccali. Gl'ei architects, sculpturs e stuccaturs che scaffeschan renomadas ovras barocas en l'Austria, Svizzeria e Tiaratudestga. El Grischun sefa il stil baroc valer per suenter ils viriveris grischuns ed il contract de Feldkirch de 1623. A quel suonda in liung temps de pasch. Immediat nescha els territoris catolics ina gronda febra de baghiar baselgias barocas. Quei fatg ei in fretg tardiv dil concil de Trient ed ina expressiun della regeneraziun catolica. Ils capo impuls dattan las confraternitads ed ils caputschins. Quei regl de baghiar sefa valer igl emprem el Mesauc e Puschlav, fetga silsuenter plaunsupei ella Surselva e Lumnezia e finescha sco capomoviment en Tujetsch e Surmir. Ils artists barocs vegnan ord la Valtellina, il contuorn de Como e Lugano, singuls ord il Tirol. El davos tierz dil 17avel tschentaner vegnan ils artists ed impuls per ina considerabla part ord l'Austria e Baviera. Egl emprem quartal dil 18avel tschentaner ei denton tut saziau e sesteiz. Mo en sesez eis ei in fenomen, co in intschesch depauperisauas dallas uiaras e spussaus dalla

La baselgia de Samedan en fuorma comprimida d'in trapez, en sesez ina construcziun centrala cun elegantas decoraziuns. La tuor cun sias sdremas influenzadas dal sid e cunzun al spitg plein moviment e trasparenza, quasi sco ina pagoda (chinoiseria). Tut priu ina spirtusa ovra.

miseria sa far en moda schi generala ina tala prestaziun culturala.

Igl emprend edificci sacral baroc ei la nav liunga cun il chor quadrat ni poligon. El proxim scalem vegn baghiau vid la nav ina tochen quater capluttas. Ein quellas pustadas datier dil chor plaidan ins de navs transversalas. Biaras de quellas capluttas tonschan mo tochen sut la curnisch (Alvagni), autras tochen si egl arviul. Ein quellas navs fetg bein exprimidas e proporcionadas, sch'obtenin nus la fuorma della crusch latina; la crusch latina (†) ha in best liung cun dus bratschs pli cuorts atravers, la crusch greca (+) encomi ha quater bratschs tuttina liungs. Il pli bi tipus de quella sort ei bein la baselgia parochiala de Casti. Quella sedistingua ton internamein sco externamein tras sias claras proporziuns e sia oreifra formaziun plastica, tras la relaziun denter la baselgia e la graischla tuor e tras la beincalculada posiziun sin il crest dominant. Quei sanctuari astga perquei vegnir quintaus denter ils monuments barocs ils pli impurtonts e pli expressivs de nossa tiara. El ei vegnius construius 1650—1652 dals meisters Martino Tovelli, Cesare Bellono e Girolamo da Salsino. Las stuccaturas han Giov. Giuliano, siu nevs Simone ed il grond Giov. Zuccali creau, ferton che las picturas derivan da Giulio Andreola. Sulettamein las lavurs de l'enn han meister Bernet dil Montafun e meister Caspar ord il Tirol scaffiu. Igl edificci flada concepciun baroca taliana.

Bein la cruna dil baroc el Grischn ei la baselgia claustrala de Mustér, dils meisters Caspar Moosbrugger e Franz Beer, nua che il schinumnu schema dil Vorarlberg ei vegnius realisau. Ord la fusiun digl edificci central e dil liung neschan cul temps treis variantas. L'emprema ei il stabiliment d'ina nav cun ina retscha de capluttas lateralas sut la curnisch grada della nav. Exempel ei «Al Gesù a Roma. La secunda varianta fultscha denter la nav principala e las retschas de capluttas ina graischa nav laterala, che survescha mo per corridor. Alla preit della nav principala, sur las curnischs gradas, secattan las fenestras. Tier la tiara varianta obtegnan las capluttas laterals schi presapau l'altezia della nav principala. Las curnischs horizontalas vegnan ruttas atras ed ils pilasters menai tochen agl arviul. En medem temps vegnan quels pilasters, che fuvan primarmein alla preit e purtavan leu l'entira construcziun cun gl'arviul, tratgs neuaden egl intern. Lu vegnan las laupias stendidas d'in pilaster a l'auter, tscheu en lingia grada,

leu en artgs suenter la preit. Denter quels pilasters e sut quellas laupias vegnan las capluttas postadas. Quella geniala varianta fetg pittoresca e beinproporzionada ha ina dinastia de architects ord il Vorarlberg ed ord la cuntrada de Bregenz svilupau plaun a plaun. Ils pli renomai ein ils Mossbruggers, Beers, Tumbs e Kuens. Quei edificci cun siu pli grondius svilup ei ina dellas grondas prestaziuns artisticas, che fa ils auturs renomai e tschercai.

La baselgia claustrala de Mustér, erigida ca. 1694—1712 da Caspar Moosbrugger e Franz Beer, ei ina versiun specialmein ventireivla de quellas ideas architectonicas. Ils corridors ein gia daventai aults e relativamein lads. Las laupias tonschan bein aunc tochen al frunt dils pilasters, mo la construcziun dils arviuls, che van en crusch della nav principala, espriman gia l'intenziun de separar opticamein quellas schi clar sco pusseivel dallas preits. Ils corridors davos las laupias han gia arviuls longhitudinals, che ein nunveseivels e neutrals. Era las relaziuns della altezia ella nav ein fetg exprimidas. L'illuminaziun ei fetg abundonta e contribuescha cheutras agl effect festiv dil sanctuari cun proporziuns extraordinariamein ventireivlas. Entran ins en dalla porta principala, sche sesanflan ins ella encarna dil portal, che remplazza il pierti. Da cheu anora vesan ins buc ina solia suletta fenestra e tuttina ei la baselgia bein illuminada. Tuttas fenestras ein numnada-mein zuppadas davos ils pilasters ed ins obtegn l'illusiun d'ina illuminaziun indirecta, quasi teatrala, in element tipic baroc. L'egliada vegn tgamunada dallas curnischs e laupias lateralas anavon. Pass per pass entaupa l'egliada motivs retardonts. Avon gl'artg, che siarra il chor e retegn l'egliada, sesarva ina nav transversala e davos gl'artg aunc ina ga ina secunda. Mo il chor ei pli stretgs e pli bass che la nav ed empeila cun tutta forza l'egliada ussa enviers iql altar principal, il center della baselgia, q.v.d. dil survetsch divin. Igl intern dil sanctuari ei pia feta varionts e pleins de surpresas. Dretg e seniestier in continuau crescher e tschessar, ils pilasters sco culissas en in teater. Dellas decoraziuns e picturas veglias ein deplorablamein mo las stuccaturas dils pilasters e dils arviuls sut las laupias lateralas, sco era las picturas en 'camaieu' els arviuls dellas laupias, semantenidas. Gl'ei combinaziuns fetg bein inspiradas de frastgas naturalisticas, costs de fluras cun de tuttas sorts utschals, tgaus humans, che creschan sco tgaus-flura ord las frastgas. Quels

In coridor dil casti episcopal a Cuera de 1732—33. In genial giug baroc cun la perspectiva e la decoraziun, nua che lingias e cunterlingias dattan l'illusiuin dil vast realmein buca existent en quella dimensiun. Las pompusas girlandas che colligian e mitigheschian las lingias gradas e l'eleganta decoraziun ein dil meglier de quella sort che exista da quei temps el Grischn. Tut flada representaziun; influenza austriaca.

motivs, che regordan a restonzas ornamentalas ord il 17avel tschentaner, laian supponer che stuccaturtudestgs, forsa della renomada gilda de Wessobrun, hagian luvrau cheu.

L'idea digl edificci central, stada usitada egl 8avel tschentaner, lai il baroc puspei reviver a Razén 1721, Vattiz 1700 e Disla 1716 en fuorma octogona, a Ruschein 1680 en fuorma d'in sexagon. Igl incont architectonic de quellas capluttas schai ella fuorma exteriura, en la loma plastica digl entir tgierp, che para d'esser modellaus ord ina massa beinformabla. Per il fatg, ch'il tetg ei cheu buca mo schetga protecziun necessaria, anzi in element formal, gie ina part constructiva, che fa pér quella impressiun pittoresca,

enconuschan ins la tempra bavaresa dil baghetg.

Entuorn 1560 obtegn il stucco gronda impurtonza sco mied de decoraziun. Gl'ei in vegl mistregn lombardès e perquei oravontut practicaus gl'emprellas ellas valladas talianas. Las pli grevas e numerusas decoraziuns vegetativas seconcentreschan agl arviul dil chor, ferton che gl'arviul della nav ha pli magras e scarsas, gie beinduras insumma neginas stuccaturas. La variaziun dils motivs ei ualti gronda: aungels, pindels, girlandas de fretgs, de tuttassorts emblems, medaglions, frastgas, feglia, matgs etc. Stereotipicamein serepeta adina puspei il motiv della Annunziaziun de Maria. Pli tard vegnan ils decors ils pli elegants el Grischn creai sco per exempel els palasts de

L'orgla della baselgia de Samedan, en tut sia disposiziun ina stupenta ovra en stil lumbard baroc de 1772.

Statua de s. Catrina de Siena agl altar de s. Gion Nepomuc a Val s. Pieder. Ina oreifra ovra entagliada cun ina vivacità dells lingias, che entruida viaden el rococo, ca. 1750.

Salenegg, Haldenstein e Bondo. Igl element mesolcinès dominescha era en quella disciplina. Il contingent dils meisters tudestgs ei en comparegl mudests.

Las biaras picturas muralas dil baroc ein mediocras, mo persunter beinduras d'ina legria naiv-vescla per la decoraziun e d'ina popularità colorada che fa quasi surveser la qualità, sco per exempel ellas capluttas de Darvella e de s. Andriu sper Lumbrein. Allegai seigien en quei connex ils picturs Joh. Jac. Riegg de Cuera, domiciliaus a Sumvitg, e Jac. Soliva de Trun. Vul ins denton risguardar mo il meglier della pictura baroca el Grischun, ston ins bunamein setener mo als picturs talians. Il pli impurtont maletg mural baroc el Grischun de provegnientscha taliana ei il fresco agl arviul de s. Martin a Savognin, quei sanctuari en fuorma de crusch greca, che Carlo Nuvolone de Milaun ha fatg 1681. A moda e maniera geniala ha el malegiau cun agid della perspectiva illusionistica e della

color raffinata en siat cerchels concentrics las armadas celestialas dils aunghels cun la ss. Trinitad, Nossadunna e s. Giusep e s. Francestg ella gloriola finala, che la cupla ualti platta para veramein d'esser fetg aulta e profunda. Igl ei sco sche il tetg fuss allontanaus ed ins vesess tochen funs el tschiel festiv.

Ella davosa tiarza dil 17avel tschentaner furnescha il Valleis ina entira dinastia de sculpturs en lènn. Denter quels Johannes Ritz de Selkingen e siu fegl Joh. Jost sco era Antoni Sigrist. Quels turnicleschan altars abundantamein ornamentai cun frastgas, tschaffai pomposamein cun lasuras blauas, cotschnas, verdas, d'aur e d'argent. Quella pumpa glichonta inconta era ils Sursilvans. Ils altars de Ritz cun lur uauls de petgas strubiadas, cun lur cascadas de frastgas, cunzun digl 'acantus' en fuorma ded in S, las numerusas encarnas e statuettas, semeglian savens sorprendentamein ils altars platerescs e chors della Spagna. Tut quels altars della scola vallesana possedan

duas alzadas, scadina cun ina architectura portala de treis petgas ed in architrav horizontal. Gl'ei ina construcziun semplia e clara, influenzada d'ideas talianas, che compara tras ils ornaments glischonts de pintgas fuormas vegetalas, che tschaffan e reflectan la glisch. Sper ils allegai auturs appartegn aunc il sursilvan Placi Schmid a quella scola vallesana. De Ritz savein nus ch'el ei gl'autur dils altars principals de Lumbrein, Sedrun, Pleif, Vrin, Val, Breil, Zignau, Siat, S. Sebastian a Degen, Sursaissa tudestga e dils altars de s. Benedetg e s. Placi ella baselgia claustrala de Mustér. Ils dus davos altars da ca. 1712 ein en construcziun e composiziun tipic barocs, che tradeschan cun lur barbas d'acantus en fuorma d'in S ed ils tgaus d'aunghels cun alas il stil e maun de meister Ritz. Las duas statuas visionaras de s. Placi, che simbolisescha la contemplaziun e de s. Maurus, che representa l'extasa, ein dellas meglieras che Ritz ha creau. Ils dus diacons s. Luregn e s. Stiafen agl altar de s. Placi, ein fugi si ella secunda alzada per discutir leu in problem in cun l'auter, ferton che s. Leci e s. Leonz fladan en lur vestgiu teatral de cavalier, lur voluminusadad e posa patetica, veramein spért baroc. Las picturas digl altar de s. Benedetg ein creadas da Franz Carl Stauder de Constanza e quellas de s. Placi da Franc, Antonio Giorgioli de Lugano, dus valents picturs barocs preferi dallas claustras benedictinas. In auter tip d'altar baroc pli sempel, mo sco daus per la decoraziun, ei quel d'in rom pompus sco ils dus altars de s. Giusep e de s. Theophil ca. 1720 ella baselgia claustrala de Mustér. Autras variantas de quei temps secatan ad Alvaschein ed Alvagni, Tersnaus, Razén, Panaduz e Camuns. Il sviluf continuescha denton, sligiond pli e pli fetg las rigurusas lingias architectonicas. Egl excellent altar principal della parochiala de Trun (1660 e 1766) vegn l'architectura surbuglida dalla decoraziun ed ella secunda alzada renda la cuntrailluminaziun las conturas fluctuontas. Gl'element pittoresc surpren, per allura dominar cumplesamein el rococo. In'excellenta e rara lavur de niebla composiziun ed oreifra marmorisaziun cun scagliolas ei gl'altar de Nossadunna dellas dolurs ella baselgia claustrala de Mustér, fatgs 1735 de Francesco Solari de Verna/Italia.

Ils maletgs dils altars barocs ein per ordinari in element dell'entira ovra. Mo il diember de buns maletgs barocs ei respectabels. Cun

Altar principal della baselgia parochiala de Lumbrein. Ina tipica ovra vallesana de 1741—43, cun las duas alzadas. Probabel da meister Antoni Sigrist de Brig. Per contonscher l'illusiuin della profundita' ha il scalprader tschentau las colonnas strubiadas uiersch anora, mintgamai ina avon l'autra.

nums ein denton paucs picturs de tschaffar. A Cuera cattein nus il luvratori de Johann Rudolf Sturn cun siu fegl, che han denter auter creau per la caplutta de Darvella ina de lur meglieras ovras ed a Mon interessantas picturas muralas. Era Jacob Soliva contonscha a Trun/s. Onna ina buna media. Ina activitad fetg fritgeivla svilupa P. Fridolin Eggert, conventual della claustra de Mustér, che ha denter auter maliau ora il sanctuari de Nossadunna della glisch a Trun. In solid dun tradescha era Sigisbert Frey de Mustér cun igl altar principal de Vrin.

Wolfgang Muos (1701) fa igl interessant maletg della genealogia de Christus digl altar de s. Giusep ella baselgia claustrala, nua che la composiziun en fuorma d'in S ei gartiada oreifer. Il meglier maletg d'altar d'origin talian el Grischun ei denton l'Immacolata ad Acletta-Mustér (1655), de Carlo Francesco Nuvolone de Milaun, igl aug digl autur che ha maliau la cupla de s. Martin a Savognin. Quella ovra cun sia beinpatertgada harmonia de colurs, cun sia niebla graziusadad de tenuta e gesticulaziun, il grond moviment dell'entira composiziun, con-tonschida cun il pli pign diember de persunas, dat perdetga de sia capacitad.

Il Grischun reformau posseda paucas ovas barocas. Demai che ils reformaturs han cun excepziun de Luther, renviau tuttas picturas, altars e statuas ord lur baselgias, ei quei strusch stau pusseivel. Mo ils protestants ein perquei fugi en lur habitaziuns e han creau leu ina gustusa cultura baroca de habitar. Era fontaunas, casas, sgrafittos, lavurs en metall ed aur, obtegnan cun lur casas segnerilas e palasts la fatscha baroca. Entuorn 1700 ha il stil baroc denton piars il téf catolic. Il baroc ei daventaus il lungatg general-europeic digl art, il sulet lungatg della pasch, che vegneva capius de

quei temps en l'Europa da tuts. La pli biala flur dil baroc sacral reformau el Grischun ei bein la baselgia de Samedan (1771), in baghetg central e scazi gustus. Priu formalmein ei quei bein il pli spirtus de tuts ils edificis reformai el Grischun. Già il scart plaz denter duas vias, ha sfurzau quella fuorma comprimida. L'entira ovra snega buc il legher spért dil Dix-Huitième (baroc de tempra franzosa el 18. secul). Il local flada dignitad e tempra solemna. Sia tuor ei la pli graziosa de tuts ils campaniles grischuns e regorda bunamein ad ina chinoiserie. Cun quei carin edificis sacral reformau vulein nus concluder nossas expectoraziuns.

Fotografias, films e clischas de quest cudisch derivan dallas suandontas persunas ni instituziuns: TERRA GRISCHUNA: paginas 17, 21, 23, 24a, 27. — MUSEUM RETIC: pagina 8. — P. Norbert Widmer, Mustér: paginas 5, 9, 10, 12, 13. — MONUMENTS NAZIONALS: paginas 18, 19, 26. — P. Carl Hager: paginas 3, 4. — RAYWA: paginas 1, 6, 7, 11, 25b.

Legenda: Baselgia de Casti (mira pagina 17)

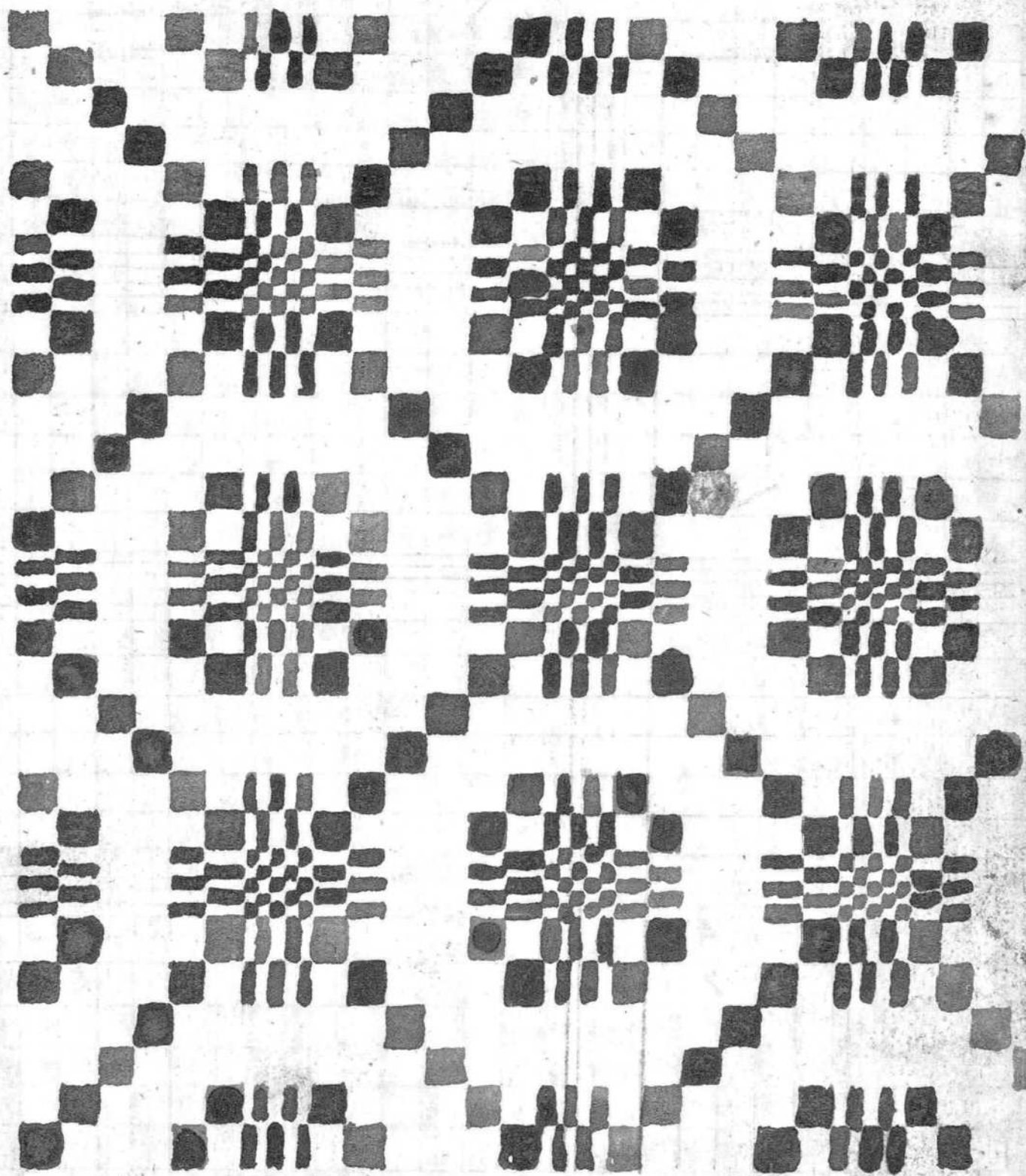
La baselgia parochiala de Casti en fuorma della crusch latina (la crusch latina ha il best liung ed ils bratschs laterals cuorts), in exempel dil baroc talian. Già siu exterior ei constructivamein clars e plastics. Ella posseda ina fatschada representativa ed ina buna proporziun denter la nav e la tuor pittoresca cun sia cupla e latiarna.

Plinavon ha il baroc nezegiau ora beinponderadamein la loscha situaziun dil terren e pustau la baselgia sin igl ault grep denter la Gelgia e l'Alvra e cheutras aunc augmentau l'impressiun ed igl effect digl edificis. Las capluttas laterals egl intern tonschan tochen agl arviul e fuorman cheutras ina nav traversala. L'auter tipus de baselgia ei quel en fuorma della crusch greca (tuts quater bratschs della crusch tuttina liungs) che nus cattein a s. Martin a Savognin e tier l'Assumpziun a Puschlav.

La casa Grischa a Cuera, anteriurmein il palast de Andreas de Salis — Soglio, construius 1751/52 dal renomau lerrari e construiider de punts Joh. Grubenmann de Teufen/Appenzell. Sco tier tuts casaments de quella sort el Grischun ei gl'exteriur fetg mudests. Il center dil palast vegn punctuau cul portal e la balustrada. Biars Grischuns surveschen de quei temps a potentats jasters e vegnan leu aristocratisai, auters fan carriera diplomatica ni mercantila. Ed era ils uffecis en Valtelina portan bien fretg. Tut quei porta beinstonza a biars. Ellas tiaras e cuorts jastras entaupan els il baroc cun siu talien per la representaziun. Arrivond els a casa imiteschan els il vesiu, denton alla grischuna. Biaras casas segnerilas, palasts e castials vegnan construi per la tiara entuorn en stil baroc. Mo tuts edificis ein exteriuramein, conform al caracter grischun, reservai. Els espriman en fuormas massivas, pursanidas, cubicas e pesontas il baroc, che punctueschan la forza e luschezia autonoma-purila. Ina excepziun fa mo il casti episcopal a Cuera de tempra aristocratic-austriaca. Il grischun ei mai staus inclinaus a patos e pumpa externa. Mo persuerter vegn gl'intern scaffius cun tut gust, senn per confort e per ina niebla representaziun. Patertgeien mo als castials de Marschlins, Haldenstein, Zezras etc. Era gl'inventari ei per part excellents e nua che il plaz lubescha, fa il patrun ord il curtin in pign Trianon. De quei temps obtegn era la casa engiadinesa sia fuorma caratteristica.

Alla pagina 28 in complicau muster cun quadrels stagliai. Ord in cudisch manuscret de musters de Malix (mira illustraziun pagina 12).

or i